

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ СООБЩЕНИЯ

ՍՏԵՓԱՆ ԶՈՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱՎԵՊԵՐԸ

Քանասիր. գիտ. դոկտոր Ս. Բ. ԱՂԱԲԱՅԱՆ

Ստ. Զորյանի ստեղծագործության այսպես կոչված «պատմական ջիղը» սկիզբ առնելով քսանական թվականներին գրած «Հոռոմեական նովելներով», այնուհետև ամբողջացավ նրա երեք պատմավեպերում՝ «Պապ թագավոր» (1944), «Հայոց բերդը» (1960), «Վարազդատ» (1967)։

Առաջներում պատմական նյութով միայն դրվագաբար (հոռոմեական կենցաղի մասին պատմող նովելներից բացի Ստ. Զորյանը գրել էր նաև «Սմբատ Բագրատունի» մեծ պատմվածքը) ղեկավար գրողը ստեղծագործական կյանքի վերջին քսանհինգամյակը գրեթե ամբողջովին նվիրեց պատմական նյութի մշակմանը։ Դա, իհարկե, պատահական հափշտակություն չէր և ոչ էլ հնասերի հարցասիրություն հեռավոր անցյալով։

Զորյանը այդ նյութին դիմեց ոչ թե պատմության վրա նստած բազմաշերտ փոշին մաքրելու, ոչ էլ անգամ պատմական այլաբանության նպատակով, այլ, ամենից առաջ, ժողովրդի անցյալի տարեգրության մեջ եղած քաղաքական ու բարոյական փորձը ժամանակակիցներին ավանդելու համար։

Իր եռագրության նյութը Զորյանը քաղեց հայոց պետականության ամենածանր շրջանից՝ IV դարի վերին աստիճանի բարդ, խառնակ իրադարձություններից, Արշակ Երկրորդի—Պապի—հետպապյան դարաշրջանից, որը պատմական գրականության մեջ՝ Փավստոս Բուզանդից ու Մովսես Խորենացուց մինչև նոր դարերի պատմագիտական հետադոմանությունները, լեցուն է բազմաթիվ պատմա-քաղաքական «առեղծվածներով»։

Զորյանի մուտքը IV դար հայ գրականության մեջ, իհարկե, առաջինը չէր։ XIX դարի ազգային զարթոնքի իրադրության մեջ ստեղծված «արշակյան ցիկլի» բազմաթիվ պատմական ողբերգություններից բացի IV դարը «պատմական սյուժե» տվեց ԲաժՖուն՝ «Սամվել» վեպի համար։

Մինչդեռ ԲաժՖին իր ժամանակի հասարակական հոգեբանությանը և ազգային շարժումների արդիական ծրագրերին արձագանքելու համար IV դարի «պատմական տարազը» ծառայեցնում էր «հայրենասիրության ու հակահայրենասիրության» զգացմունքի բարոյական ընկալությանը, դեգերելով գերազանցորեն այդ հասկացությունների գեղարվեստական իրացման ուղիներում, Զորյանի պատմավեպերը, լինելով այլ ժամանակի թելադրանք, կոչված էին հարուցելու ժողովրդի պատմական փորձի և գիտակցության այլ եզրեր ու դասեր։

Դրանց մեջ գլխավոր, էական դասը ինքնուրույնության համար ժողովրդի մղած պայքարում առաջին հերթին իր ներքին կարողություններին, իր սեփական հոգևոր միջոցներին ապավինելու մտահոգությունն է։

Այս գլխավոր գաղափարով են շնչում ժամանակագրորեն միմյանց անմիջաբար շարունակող «Հայոց բերդը»՝ Արշակունյացի (ինքնուրույնության

ներքին ամրոցի) կառուցման սյուժեով, «Պապ թագավորը»՝ երկրի պետական-շինարարական վերակառուցման ու բարենորոգումների սյուժեով, «Վարադ-դաւր»՝ դրածո հովանավորի արտաքսման ու անկախությունը կորցնելուց հետո սեփական գլուխ ինքնուրույնությունը սկսելու սյուժեով:

Ինքնուրույնության՝ իբրև ժողովրդի գոյության հիմնական նախապայմանի զեղարվեստական ըմբռնումը Զորյանը կարող էր առավել խորությամբ յուրացնել ոչ այլուր, եթե ոչ IV դարում՝ բովանդակությամբ սուր ու դրամատիկ ռի ժամանակաշրջան, երբ հանգամանքների բերումով խաչավորվում էին այլևայլ բաղաբական կողմնորոշումներ, այլևայլ զաղափարախոսություններ, պատմական-հոգեբանական հակասություններ: Դարաշրջանի ընտրությունը ոչ թե ավանդական պատմական շրջագծերի մեջ մնալու ցանկություն էր, այլ գրողի պատմագիտական սուր զգացողության դրսևորումը:

Պարսկահռոմեական բարդ հարաբերությունների խաչմերուկներում հաշտնված Հայաստանը, ինչպես մեկնաբանվում է նորագույն պատմագիտական գրականության մեջ, ապրում էր իր ձգնաժամային շրջանը: Հայ Արշակունիների թագավորության վերացման բաղաբականությանը, որ անդուլ հետևողականությամբ իրականացնում էին պարսկական-բյուզանդական «հովանավորները» իրենց տեղական համախոհների՝ այսպես կոչված «պարսկասեր» ու «հռոմեասեր» հոսանքների արտահայտիչների հետ միասին, միանում էր նաև երկրի ներսում եղած բաղաբական-սոցիալական սուր հակասությունների ծանրությունը:

Հայ նախարարական ինքնակա տները՝ իրենց հարահուն կենտրոնախույս ձգտումներով, հոգևոր իշխանությունը՝ աշխարհիկի դեմ ունեցած ուժեղ մրցակցությամբ, անվերջ պատերազմներից, ծանրացող հարկ ու տուրքից ուժասպառ եղած շինական դասի տնտեսական թուլացումը սպառնալից վիճակ էր ստեղծել երկրի ճակատագրի համար:

Ստեղծված դժվարին իրադրության մեջ, օտարասեր ու ինքնուրույն բաղաբական կողմնորոշումների բարդ կացության առաջ Հայաստանը կարիք ուներ այնպիսի բաղաբագետների, որոնք պետք է կարողանային ստեղծել իր խել ներքին ուժերին ապավինող, հզոր, կենտրոնացած, ժողովրդի ճակատագիրը տնօրինող պետականություն:

Մինչև նորենացին ու Փավստոսը, արտահայտելով ժամանակի պաշտոնական դաղափարախոսության տեսակետները, բացասական գնահատական են տալիս Արշակին ու Պապին, Ստ. Զորյանի պատմական ներքնատեսությունը թելադրում է այլ մոտեցում: Արշակ Երկրորդն ու սրա որդի Պապը, ինչպես և Մամիկոնյան տան սպարապետները (Վասակ, Մուշեղ, Մանվել) Զորյանի դիտարկմամբ (որը հիմնված է ժամանակաշրջանի խոր ու բազմակողմանի քննության վրա) այնպիսի բաղաբական-ուսմական գործիչներ էին, որ ի հայտ բերելով պատմական հեռանկարի զգացողություն ու պետական մեծ խելը, իրագործում էին երկրի ինքնուրույն կողմնորոշման բաղաբականությունը:

Հերոսների այս շարքի, ինչպես և դարաշրջանի, ընտրության մեջ արտահայտվել է Զորյան-պատմավիպասանի մտածողության ունիվերսալը:

¹ Դարաշրջանի մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Ն ա յ ր ա ն դ յ ա ն, Գրողը և պատմությունը (Երևան, 1970) գրքում:

Իր վեպերում նա ընդառնալ չգնաց Մովսես Խորենացու և, հատկապես, Փավստոս Բուզանդի վերադրումներին ու գնահատականներին՝ թե Արշակը «չար, ուրագործ բնավորություն էր», Արշակավանը՝ «գործ անմտության», Պապը՝ շվայտ, սանձարձակ վարքագծի տեր և այլն, այլ տվեց այդ գործիչների նոր մեկնաբանություն:

Եւ Արշակ Երկրորդը, և՛ Պապը, անտարակույս, իրենց ժամանակի ու սոցիալական միջավայրի հարադատ ծնունդն են՝ կաշկանդված և՛ դարաշրջանի պատմական սահմանափակություններով, և՛ դասային նեղ շահերով, և՛ ժամանակի գաղափարական հակասություններով: Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել: Ստ. Զորյանը վերահաս էր պատմական այս ճշմարտությանը և բնավ չփորձեց լուսապսակ դնել վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի նախապաշարմունքներն ու դասային կրքերը կրող հերոսների գլխին, ինչպես վարվում էին XIX դարի ռոմանտիկները՝ ձեռնամուխ լինելով պատմական անցյալի այս կամ այն նշանավոր անձնավորության դեղարվեստական վերարտադրմանը:

IV դարի հայ պատմական գործիչների գնահատության մեջ Զորյանը, սակայն, ի հայտ բերեց պատմագիտական ռեալիզմ, Արշակի և Պապի գործի գլխավոր ուղղությունը՝ ինքնուրույն, կենտրոնացած պետականություն ստեղծելու հանքերը արժեքավորելով իբրև հասարակական առաջադիմության՝ պատմական դարգացման սենդեհի արտահայտություն, մի բան, որ չէին ըմբռնում ո՛չ նրանց ժամանակակիցները, ո՛չ էլ պատմության հետագա շրջանի շատ մեկնաբաններ:

Այս դիրքորոշման համար անհրաժեշտ էր պատմության սոցիոլոգիական վերլուծում, որպեսզի խառնակ, «անկարգ» պատմական փաստերից կառուցվեր նրա այսպես ասած՝ «կոնստրուկտիվ ամբողջականությունը»:

Այդ ամբողջականության սկիզբը, պատմության տրամաբանությամբ, եղավ Արշակ II-ի հանդուգն ծրագիրը՝ Արշակավանի կառուցումը, որի տարեգրությունն էլ՝ արշակյան ու հակաարշակյան հոսանքների ուժեղ հակասություններով ու սուր բախումներով, «Հայոց բերդը» վեպի սյուժետային բովանդակությունն է:

Հայ պետականության ձգնաժամին, երբ թվում էր, թե խորտակվել էին այդ պետականության անկախության բոլոր սյուները, երբ ֆեոդալական կենտրոնախույս շահերը երևան էին եկել իրենց ամբողջ մերկությամբ, այս իրադրության մեջ Արշակը այլ ճանապարհ չէր տեսնում՝ բացի երկրի բոլոր ուժերի համախմբումից:

«Կստեղծեմ իմ բերդը,— ասում է Արշակը,— որ լինի ամենքի բերդը, և լինի ամենից հզոր, բան նախարարաց բերդերը, ու դրանով ես կմիաբանեմ նոցա, և այդ միաբանությունը կդառնա հայոց բերդ, անխորտակ բերդ... թշնամին անզոր կլինի կործանել նորան...»:

Այլևայլ առիթներով մեկնաբանելով բերդաքաղաքի նշանակությունը երկրի ապագա ձակառազրի համար, Արշակը շարունակ ակնարկում է «ներքին բերդի», «հոգևոր բերդի» գաղափարը, դրա մեջ զննելով ավելի խոր ու հեռանկարային իմաստ, քան բուն բերդաքաղաքի շինությունն էր:

Այս քաղաքի գաղափարը կապելով Արշակի հետ, Զորյանը բնավ հակված չէ տեղայնացնելու երևույթը, այլ պատմական կոնկրետ շարժառիթը ընդարձակում է հայ ժողովրդի պատմական անցյալին բնորոշ այն երևույթի քրեա-նադատության համար, որի անունն է անմիաբանություն:

Արշակը, Զորյանի մեկնաբանությամբ, սլափական աչքն զործիչն է, որ խորապես զգում է այդ աղետաբեր երևույթը և իբրև խելացի քաղաքագետ, փորձում է կանխել անմիաբանության հետագա ընթացքը: Հայ պետականության անկատարի մեջ, իհարկե, վերջին խոսքը պատկանում էր արտաքին թշնամուն («Հայոց բերդն» էլ ավարտվում է Արշակի և Վասակի գերությունում ու Շապուհ արքայի արշավանքով, որից հետո «Արշակավանից մնում է «ավերակը»», բայց պակաս նշանակություն չի ունենում ներքին թշնամու՝ նախարարների դիմադրությունը, որով և սլափանալուով է պետականության փլուզումը: Ահա թե ինչու վեպում առաջին սլան է մղվել նախարարների պալատի թեման՝ ընդդեմ Արշակի, որին նրանք վրադրում են «աղգալին պատուհասի», միահեծանության, «չարության» հատկանիշներ, ըստ էության պաշտպանելով իրենց «ղղյակի» շահերը:

Սկսած Արշակի հրովարտակից անմիջապես հետո ներսեհ Կամսարական իշխանի ամրոցում կայացած խորհրդաժողովից մինչև Մերուժան Արծրունու առաջնորդությամբ դեպի Հայաստան կատարված պարսկական արշավանքը, նախարարությունը հանդես է գալիս որպես մի ուժ, որի վրա է կառուցվում օտար նվաճողի քաղաքականությունը: Այս հանդուցում է Զորյանը դիտում կենտրոնական իշխանության և ժողովրդի դաշինքի պատմական անհրաժեշտությունը: Նախարարներից հեռացած, «տիրափախ» շինականները Արշակի մեջ ամենևին էլ չեն գնահատում իդեալ-գործչին, բայց անսխալ բնազդով կռահում են նրա գործելակերպի ձևարարությունը, ավելի ստույգ՝ այդ գործելակերպի առավելությունը՝ երկրի անկախության շահերը իրենց անձնական բաղձանքներին ստորադասող նախարարների վարած գծից: Շինականները հոծ խմբերով Արշակավան են գնում ոչ այնքան Արշակին, որքան իրենց երկրին նեցուկ լինելու համար՝ ընդդեմ նախարարների:

Այս տեսանկյունն է, ահա, գրողին հուշել՝ վեպում լայն տեղ տալու շինական դասի տրամադրություններին, որոնք պատմության ձգնաժամային խրադրության մեջ պաշտպանում են ոչ թե թագավորական զահը, այլ իրենց երկիրը, մաքառում են ոչ թե հանուն Արշակի, այլ հանուն իրենց սոցիալական երազանքների:

Այսպիսի մոտեցումը բխում է Զորյանի պատմագիտական ձևարարացի դիրքորոշումից, որը բնավ չի ելնում հայ հասարակության վերնախավի ու շինականների ինչ-որ «միասնության», շահերի ինչ-որ համընկման ու նույնացման տեսակետից: Այս մոտիվն է ակնարկում վեպի հենց սկզբնամասում նկարագրված այն դրվագը, երբ Արշակավան փախչող շինականները՝ Թորգոմն ու մյուսները, սպանում են իշխան Գավիթ Համունուն՝ լավ հղացված վիպական մի դրվագ, ուր դրվում է նախարարների ու հասարակության ստորին խավերի անհաշտելի հակամարտության թեման:

Եթե նախարարները վեպում երևում են դավաճանության, ուխտադրության, նենգ գործարքների, եղբայրասպանության, հավատազանցության վարքագծով, հայրենիքի ընդհանուր շահը ստորադասելով իրենց «ղղյակի» ու կալվածքների ապահովությանը, շինական դասը, թեև կողոպտված ու նահատակվող, թեև նետված դաժան փորձությունների մեջ, հանդես է բերում հայրենասիրական շահերի բարձր ըմբռնում: Գաղափարական-բարոյական այս պաթոսն անցնում է «Հայոց բերդը» վեպի մի ծալրից մյուսը, յուրովի բեկվելով Արշակ Երկրորդի՝ վեպի գլխավոր հերոսի, հոգեբանության մեջ:

Հայ պատմիչները, քննելով մեր պատմության այս դժվարին ժամանակաշրջանի անցքերը, «ամենայն շարյաց» արմատը համարում էին Արշակի իբրև թե «ոճրագործ» բնավորությունը։ Ստ. Զորյանը, ամենևին չմեղմելով հայոց թագավորի բնավորությունը, որը հասնում է դաժանության (ինչպես, օրինակ, Ներսէճ Կամսարականի ողջ տոհմի ոչնչացումը և այլն), ի դեմս Արշակի ներկայացնում է ողբերգական անհատի, որը մի կողմից խորապես ըմբռնում է երկրի խաղաղության հիմնական պայմանի՝ «ներքին բեռդի» անհրաժեշտությունը, իսկ մյուս կողմից ստիպված է դիմել արարքների, որոնք դեմընթաց են իր իսկ դասակարգային բաղձանքներին։ Արշակավանի կառուցումը՝ թագավորի իդեալը, եթե իբրև հղացում կոչված էր սանձելու նախարարների հարաճուն կենտրոնախույս ձգտումները, մյուս կողմից լինելու էր իր կործանման պատճառը, որովհետև պատմության ընթացքը դեռևս չէր նախապատրաստել նման իդեալի իրագործման հողը, դեռևս պետությունը ծվատում էին իր իսկ ներքին հակասությունները՝ և՛ բաղաբական, և՛ սոցիալական կյանքի ասպարեզներում։

Արշակավանի կառուցումը, ինչպես դա երևում է վիպական ամբողջ պատմի ընթացքում, ամենևին էլ չի թուլացնում ժամանակաշրջանի դրամատիզմը։ Արշակի հրովարտակը նրա դեմ է հանում ոչ միայն նախարարներին, այլև եկեղեցուն, որը իր վաբած քաղաքականության մեջ փաստորեն դառնում է նախարարական անմիաբանության նեցուկը։

«Հայոց բերդում» Արշակ Երկրորդը, Զորյանի մեկնաբանությամբ, պետականորեն մտածող, թափանցող խառնվածք է, բայց նրան հատուկ են իր դարաշրջանի բոլոր սոցիալական ու բարոյական նորմերը։

Արշակավանը՝ «ինքնավարության ներքին բերդը», ծնվեց իբրև արտաքին ու ներքին ուժերի դեմ ուղղված ամրոց, բայց կործանվեց, իսկ Արշակն էլ՝ անքուն գիշերներից ու անհանգիստ ջանքերից հետո արգելափակվեց պարսից Շապուհ առաջի բերդում։

Արշակավանի մեջ տեսնելով միայն իր կամքի արտահայտությունը, իմաստության մարմնացումը, Արշակ թագավորը փաստորեն իր իսկ գործը դատապարտում է ձախողման, իսկ իրեն՝ մեկնակության։ Այստեղից էլ նրա կերպարի խոր ողբերգականությունը, որ վերջին տեղը չեն գրավում նաև անձնական կյանքի բարդ հանգամանքները, նրա մարդկային թուլությունները։

Եռագրության առաջին պիտքը փակվում է հեղինակային հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Իսկ ի՞նչ եղավ Հայոց բերդը։ Պարսիկները նահանջի ճանապարհին իրենց ողջ կատաղությունը թափեցին Արշակավանի վրա և ավերեցին այն հիմնահատակ։ Եվ այդ օրվանից հայոց բերդաքաղաքը մնաց ավերակ...»։

Հայոց պատմության մեջ տկավում է Արշակ թագավորի և Փառանձեմ թագուհու որդու՝ Պապի ժամանակը, որի գործին էլ նվիրված է եռագրության երկրորդ գիրքը՝ «Պապ թագավորը»։ «Պապի մեջ,— ասել է Զորյանը,— ինձ գրավել է նրա լուսավոր պետական միտքը, ազգային պատվի բարձր գիտակցությունը»։

Թեև Արշակի պես Պապը նույնպես հայ պատմագրության մեջ դատապարտվել է իբրև այլասերված ու շվայտ անձնավորություն, նրա վրա բարդ-

վել են ծանր հանցանքներ (ինչպես ներսես կաթողիկոսի սպանությունը), բայց խորանալով պատմական սկզբնաղբյուրների մեջ, Զորյանը յուրովի է լուսաբանել պատմական անցուդարձը:

Իհարկե, Զորյանի մտահոգությունը միայն Պապին «ռեաբիլիտացիայի» ենթարկելը չի եղել. իր վեպում նա ցանկացել է ներկայացնել հայ ժողովրդի պատմության առաջավոր դեմքերից մեկին, որը պայքարել է օտար նվաճողների դեմ՝ հանուն ազգային անկախության, ֆեոդալական մասնատվածության ու կենտրոնախույս շահերի դեմ՝ հանուն կենտրոնացված, միասնական իշխանության, կրոնական ֆանատիզմի դեմ՝ հանուն աշխարհիկ կրթության ու լուսավորության:

Պապը թագավոր է դառնում պատմության այն հատվածում, երբ անվերջ պատերազմներից ու արշավանքներից, ինչպես և նախարարական տների ևսակենտրոն վարքագծից ու ժառապառ Հայաստանը կարիք էր զգում երկրի ինքնուրույն գոյության համար ձեռնադրական նշանակություն ունեցող այնպիսի խնդրի լուծմանը, ինչպիսին կենտրոնական իշխանության և նախարարության միասնությունն էր:

Վանգնելով այդ քաղաքական հոսանքի գլուխը, Պապը Զիրավի ձեռնադրման պարտից՝ պարսից դորքերին երկրից դուրս վճռելուց հետո, ձեռնամուխ է լինում Հայաստանի համապետական շահերն արտահայտող այնպիսի բարենորոգումների, որոնք ընդառաջ էին գնում երկիրը անկախ ու անմատչելի տեսնելու՝ ժողովրդի նվիրական երազանքներին:

Արշակը ևս վարում էր երկրի ինքնուրույնության քաղաքականություն, բայց խճճվելով ժամանակի իրարամբեռ տենդենցների ու անձնական կյանքի հակասությունների մեջ, չկարողացավ իրացնել իր ծրագիրը՝ կոտրել աւենից առաջ նախարարական ինքնագլխությունը:

Պապը, շարունակելով Արշակի քաղաքական գիծը («Մենք լինենք մեր նեցուկը»), միաժամանակ վարում է միանգամայն նոր քաղաքականություն, վճռական նշանակություն տալով կենտրոնական իշխանության և նախարարության ներդաշնակությանը: Հեռատեսորեն նա մերժում է «որքան քիչ նախարար, այնքան լավ» արշակյան սկզբունքը, դժգոհ նախարարներին վերադարձնելով նրանցից խլված կալվածքները: Այդ բային նա դիմում է բոլոր կենսունակ ուժերը համախմբելու, արքունի միասնական հզոր բանակ ստեղծելու նպատակով, առանց ուրի անհնար էր երկրի տերիտորիալ ամբողջականության պահպանումը:

Պապը Հայաստանը գտավ ավերված, քանդված, կողոպտված, գրեթե մայրի վիճակում: «Ինչո՞ւ երկիրը հասավ այս դրության... Ո՞վ է մեղավոր», — այս հարցերին Պապը պատասխանում էր՝ նախ և առաջ նայելով երկրի «ներքին վերքերին». «Պապը՝ զիտեր, լսել էր, որ հայ նախարարների մեջ չկար ընդհանուր երկրի շահագրգռություն: Չէր եղել նաև մի իշխանություն, որ այս սմենը հասկացներ նրանց. յուրաքանչյուր նախարար անում էր այն, ինչ ցանկալի և նպատակահարմար էր գտնում իր համար, իր դիրքի համար, իր շահի համար: Ամեն նախարար ուներ իր զորքը և անհամաձայնության դեպքում անջատվում էր կենտրոնից կամ բաղաքական ներքին պատերազմ սկսում: Երկրի դեմ արտաքին պատերազմ ծագելիս նախարարները ավելի սեփական անձի և կալվածքի մասին էին մտածում, քան երկրի, իսկ վտան-

յի դեպքում երբեմն կամ հնազանդվում էին թշնամուն, կամ մատնություն մը ու կաշառով ապահովում իրենց...»։

Նախարարների «տարամերժ ու իշարամերժ» ձգտումները արմատախիլ անելու համար Պապը վճռականորեն դնում է երկրի ինքնուրույնության ամրապնդման խնդիրը, մատենագիր Երեմիայի հետ կիսելով իր հետևյալ մտորումները. «Բնության մեջ, ինչպես գիտես, ամեն բույս ունի իր գույնը, ամեն ծաղիկ՝ իր բույրը, ամեն կենդանի՝ իր ձայնը, ամեն թռչուն՝ իր երգը... Եվ ոչ մեկը զբանցից չի հրաժարվում բնության տված այդ հատկություններից... Ինչո՞ւ մենք մեր կամքով պիտի հրաժարվենք մեր գույնից, մեր ձայնից, մեր երգից և կրկենք ուրիշներին...»։

Պապի քաղաքական գծի բուն էությունը արտահայտված է Երեմիային ուղղված հետևյալ խոսքի մեջ. «Բավական չէ, որ պարսիկն ասում է՝ «աղոթեցեք ինձ նման», բյուզանդացիք ևս ցանկանում են, որ մենք աղոթենք իրենց նման. մենք ևս մեր հերթին բաժանվում ենք երկու մասի, որոնցից մեկն ասում է. «Եկեք աղոթենք պարսիկների նման», մյուսը՝ «աղոթենք հռոմի նման...» ...ահա մեր զժվաբովյունը, Երեմիա... Մի խումբ ձգտում է մի կողմ, մի այլ խումբ՝ այլ կողմ, և սակավները միայն հենվում են սեփական հողին... Մեր ժողովրդի տունը ավերում է ավելի այս կամ այն հայ նախա-բար, քան թշնամին։ Մինչև հիմա այդպես է եղել. բավական է մեկը, մի նախաբար, դժգոհի կամ գժտվի թագավորից՝ իսկույն ձիավազ գնում է Տիզբոն կամ Բյուզանդիոն, թե՛ «եկեք մեր թագավորին խրատեցեք կամ փոխեցեք. նա վատ խորհուրդ է հղացել ձեր դեմ, նա ուղում է կանգնել այս կամ այն կողմը և վնասել ձեզ»։ Այդպես վարվեցին մեր նախարարները խոսքով թագավորի հետ, պապիս հետ և հորս հետ... Եվ այս է զարմանալի, Երեմիա,— խոսեց նա նորից սրտմտություն մը,— նախարարների չափ, գուցե ավելի, զարմանալի են մեր հոգևոր հայրերը, եկեղեցու սպասավորները. ձանապարհին, հիշո՞ւմ ես, որ շենք զրավում էինք եկեղեցուն էր, հողը եկեղեցուն էր, շինականը եկեղեցուն էր, և թե ո՞րն է պետությանը՝ չիմացա... Իսկ վարդապետները... Նկատե՞լ ես, ալնպես են պահում իրենց, թվում է՝ նոքա են տե-բերը երկրի... Հրամայում են ոչ միայն քահանաներին, այլև շինականներին, անգամ նախարարներին...»։

Վերլուծելով երկրում ստեղծված իրադրությունը, Պապը գալիս է այն մտքին, որ առկա ուժերը միավորելու, ֆեոդալական ինքնամփոփվածությունը շաղթահարելու վճռական քաղաքականությունը ոչ մի արդյունքի չի բերի, եթե չսահմանափակվեն եկեղեցու իրավունքները, քանի որ եկեղեցին ազդեցիկ գիրք էր գրավել պետության մեջ, թերևս նախարարներից ավելի մեծ չափով սպառնալով պետության կենտրոնացման ու անկախության քաղաքականությունը։

Եկեղեցու իրավունքների սահմանափակման քաղաքականությունը (եկեղեցուն տրված հարկերը՝ պողին ու տասանորդը վերացնելը, կուսանոցների ու անկեղանոցների փակումը, եկեղեցական կալվածքների մի մասի բռնագրավումը և այլն), ինչպես և կաթողիկոսների ձեռնադրման նախկին կարգի փոխումը եղավ Պապի գլխավոր մտահոգությունը։ Թեև նրա այդ բարենորոգումները տեղի էին ունենում եկեղեցու սուր դիմադրության պայմաններում, բայց, ինչպես մեկնաբանում է վիպագիրը, ձանապարհ էին բացում երկրի հղորդության ծրագրերի իրականացման համար։

«Պապ թագավոր» վեպում, այսպիսով, Հայաստանում իրականացվող բարենորոգումները կապվում են, մի կողմից, օտար հպատակության գծի մերժման հետ («Օտարի օգնության հույսը նման է ամպի. կարող է անձրև տալ և չտալ»), իսկ մյուս կողմից՝ ներքին աններդաշնակության վերացման, «ներքին վերքերի» ապաքինման հետ, այսինքն՝ նախարարական ինքնազլխության ու հոգևոր դասի անսահմանափակ իշխանության վերացման հետ:

«Վարադդատ» վեպի ներքին բովանդակության բացահայտման համար շատ կարևոր բանալի է Վերջաբանը, որը սկսվում է հետևյալ խոսքով. «Պատերազմը վերջացավ: Իսկ հետո... Ի՞նչ եղավ այնուհետև: Այնուհետև, ինչպես գրում է ժամանակի ժլատ տարեգիրը, ցաված ավագները հավաքվեցին «նորից նոր ոստանը հայոց»՝ Դվին, և նորից Պապի ավագ որդուն՝ Արշակին, կարգեցին գահակալ, իսկ Մամիկոնյան Մանվելին՝ խնամակալ ու սպարապետ... Մուշեղի փոխարեն: Ու Մանվելը երկիրը կառավարեց հանգիստ ու խաղաղ: Եվ տարիներ...»:

Զորյանի ակնարկած «հանգստությունը» սոսկ հարաբերական հասկացություն է. Կարոնո դաշտում խայտառակ պարտությունից հետո երկրից արտաքսվել են գերված թագավորը՝ Վարադդատն ու բուլղանդական դուքսը՝ Պրոկոպոսը, ստեղծվել է թեև խաղաղ մի վիճակ, բայց Մանվելին մտահոգում է «Հայոց երկրի ապագան...»: Ի՞նչ պետք է անել:

Գալիս են դեռ երիտասառդ Սահակ Պարթևն ու Մեսրոպ Մաշտոցը: Մանվելը նրանց է վստահում հայրենիքի ղորություն ու անկախության վահանը լինելու խնդիրը. «Մենք ձեզ հետ ենք, Սահակ սիրելի և Մեսրոպ հարգելի, միայն գտեք մեր հոգին ու ոգին ղորացնողը... գտեք մեր գիրը, մեր ճակատագիրը... այն, որ կմիաբանի մեզ և դալար կպահի մեր կենաց ծառը... և չմոռանաք, որ այս պատերազմը եղավ նաև լեզվի համար... Միով բանիվ՝ խորհեցեք մեր ապագայի մասին...»:

Վերջին պատկերից ու վերջին խոսքից հետո՝ գնալով դեպի վիպական պատումը, որը ներկայացնում է Բյուզանդիոնից իբրև Արշակունի ուղարկված Վարադդատ թագավորի գահակալության կարճատև շրջանը (374—378)՝ իր չափազանց ուրույն «կոլորիտով», տեսնում ենք մի նոր գիծ՝ ժողովրդի ինքնուրույնության դերասնական պատկերացումների մեջ:

Ո՞րն է այդ նոր գիծը: Դա հայրենասիրական զգացումի հայտնաբերումն է:

Վարադդատը Հայաստան է եկել իբրև հայ թագավոր, բայց նրան միանգամայն խորթ են իր երկիրը, նրա հին ավանդույթները, սրբությունները: Վարադդատը չարագործ չէ ըստ էության, ինչպես բյուզանդական պատվիրակները կամ Պրոկոպոս դուքսը, որ նրան շարունակ պահում է տագնապի վիճակում: Բայց նա դառնում է չարագործ: Բանը միայն այն չէ, որ Վարագատը, ըստ պատմագրության տվյալների, «գլուրահավատ» է, պարզամիտ, անփորձ՝ պետություն ղեկավարելու համար (եղել է կրկեսի նշանավոր դերասան): Մրանք իրենց հերթին: Սակայն ավելի վտանգավոր է այն, որ նա կտրված է հայրենական արմատներից, չգիտե իր մայրենի լեզուն, չի մերված իր երկրի շահերի հետ, մի խոսքով օտարի դրածուն է՝ պատրաստ ամեն քայլի դավաճանելու ընդհանուր գործին:

Վարադդատի այս էությանը է բացատրվում այն պարագան, որ նա առանց դժվարության ընկնում է հոռմեական հովանավորի սարքած ծուղակը՝

Պապի սպանության առեղծվածը վերագրում է Մուշեղին («...Պապին սպանել են հայ իշխանների սաղրանքով»)՝ հայրենասեր հայ սպարապետին ուղարկելով մահապատժի։ Վարազդատը իր պետության մեջ օտար մարմին է, ուստի առանց որևէ տատանման և ժողովրդի դիմադրության իսկ պայմաններում երկրի հարստությունն ուղարկում է բյուզանդական կայսեր՝ իբրև հպատակության վկայություն։

Դրածո, խորթացած թագավորը ոչ միայն սատարում է հայ եկեղեցու ձուլումը բյուզանդականին, այլև մայրենի լեզվի ձուլումը հունականին, որը բյուզանդական նենգ, նվաճողական քաղաքականության մեջ գրավում է առաջին տեղերից մեկը։

«Վարազդատ» վեպում նկարագրված դեպքերից առավել խոր իմաստունի հոռմեական սպառի առաջարկին ի պատասխան («Ինչո՞ւ լեզվով չլինենք մի») նրա լեզուն կտրելու պայմանը։ Գրիգորիսը և նրա ընկերները կատարելով այդ «վայրենի արարքը», բնավ չեն կատկածում իրենց արարքի անհրաժեշտության մեջ, դրանով իսկ հասարակ ժողովրդի հայրենասիրական զգացումը հակադրելով երկրի կենսական հարցերին անհաղորդ թագավորի կործանարար քաղաքականությանը։

«Վարազդատի» գաղափարական պաթոսի համար չափազանց բնորոշ է հայ իշխանների՝ Մանվելի և մյուսների, էության մեջ թափանցող այն գիտակցությունը, որ զենքից բացի անհրաժեշտ է ունենալ ավելի ուժեղ զենք՝ զիրք, անկախության ամենազորեղ վահանը։ Վեպի վերջին պատկերներով Զորյանը ակնառկում է այն իրողությունը, որ հայ ժողովրդի պատմությունը թևակոխում է իր նոր շրջանը. «Բոլորը սպասում էին արևին...», — ասվում է վեպում այն բանից հետո, երբ երկրից քշվում են հոռմեացիները՝ Վարազդատի հետ միասին, և Հայաստանը բռնում է երկրի ինքնուրույնության այն ճանապարհը, որը այլևս լույս է ստանալու հայրենի գիր ու գրականությունից։

Զորյանի պատմական եռագրությունը պատմավեպի ժանրի զարգացման արդիական՝ ռեալիստական փուլի, արտահայտություն է։

Եթե XIX դարի հայ դասական պատմավեպը («Սամվել», «Գևորգ Մարգարետունի», «Երկունք») յուրացնելով վալտերսկոտյան պատմավեպի ավանդները, պակաս ուշադրություն էր դարձնում ժամանակաշրջանի ներքին կյանքի խորքերին՝ պատմության մեջ փնտրելով այս կամ այն բարոյախոսական թեզի ապաստարանը, ապա XX դարի պատմավեպը, յուրացնելով պատմագիտության արդի չափանիշները, խորանում է պատկերվող ժամանակաշրջանի սոցիալական կառուցվածքի մեջ՝ այդտեղից ածանցելու պատմության դասը։

Այս հիմնական տարբերությամբ է բացատրվում նաև դասական ու արդիական պատմավեպերի ոճական կողմնորոշումը. մինչ դասական ոճանտիկական պատմավեպում պատմականությունը երևում է պայմանականության սահմաններում, ավելին՝ չեն կարևորվում պատմական ճշմարտության (հավաստիության) եղրերը, ապա ժամանակակից պատմավեպը՝ ի դեմս այդ ժանրի լավագույն օրինակների, հաստատում է պատմական դարաշրջանի քննական-վերլուծական խորացման սկզբունքը։ Այստեղից էլ արդիական պատմավեպի (ասենք՝ «Վարդանանքի» կամ Զորյանի եռագրության) հիմնավորումը պատմական ստույգ աղբյուրներով, այդ ժանրի պատմագիտական հագեցումը։

Ուրիշ հարց է, որ Դեմիրձյանը և Զորյանը իրենց վեպերում հաճախ բանավիճում են պատմական փաստաթղթերի հետ (ուր երևում են դրանց հեղինակների կողմնակալ գնահատականները), հաճախ պատմական աղբյուրը մեկնաբանում են յուրովի՝ դրա մեջ փնտրելով պատմության իսկական տրամաբանությունը և ձևարտությունը՝ արդիականության դիրքերից։

Ստ. Զորյանի եռագրությունը, այս առումով, հայ ժողովրդի IV դարի պատմության տարեգրությունն է։ Սա բնավ չի նշանակում, թե Զորյանի վեպերը պատմության վերաշարադրանքն են կամ իլյուստրացիաները։ Խոսքն այն մասին է, որ տարբերակելով իրականության յուրացման երկու ձևերը՝ պատմագիտական ու դեղարվեստականը (որոնց մեջ, անշուշտ, կան որոշակի սահմանագծեր), Զորյանը, ինչպես և պատմությանը դիմող ամեն մի ձևարար գեղագետ, իր վիպաշարը գրել է և՛ պատմական ժամանակաշրջանի խոր իմացությամբ, և՛ պատմության վերաբերյալ իր սեփական հայացքով։

IV դարի քաղաքական ու սոցիալական շփաղանց բարդ հաջադեպությունները հասկանալու համար Զորյանը խորապես ուսումնասիրել է և՛ ակղբնաղբյուրները (Փավստոս Բուզանդ, Խորենացի, հռոմեական պատմիչներ), և՛ այդ դարի անցքերի նորագույն պատմագիտական վերլուծությունները՝ Գարագաշյանի, Լեոյի, Հ. Մանանդյանի և այլոց աշխատությունները, աշխենք՝ ստանձնել է պատմաբանի դերը։ Զինված պատմությամբ, Զորյանը մշակում է իր գեղարվեստական հայացքը՝ քննական վերաբերմունքը որով և պատմական կոնկրետ իրադեությունը տեղադրվում է ժամանակային ու տարածական ավելի լայն սահմանների մեջ, քան բուն IV դարի իրադարձություններն են։ Այս լայն հայացքով նրա պատմական եռագրությունը «դարի կենսագրությունից» վերաճում է ժողովրդի «պատմական կենսագրության», այլ խոսքով՝ IV դարը դառնում է ժողովրդի ճակատագրի «փիլիսոփայությունը» արժարժեքի ու շարժառիթ։

Պատմական եռագրության մեջ դառնալով հայոց պետականության ակունքներին՝ այդ պետականության համար բնորոշ քաղաքական-սոցիալական գաղափարախոսության այլևայլ շերտերով, Զորյանը առաջադրում է դեղարվեստական մի ուրույն հայեցակետ, որը կարելի է ձևակերպել իբրև մարդկանց բարոյական գիտակցության ու բարոյական պատասխանատվության քննություն։

Հեռավոր անցյալից ասպարեղ հանելով պատմական հայտնի ու անանուն գործիչներին, Զորյանն ակնարկում է պատմության դատաստանը նրանց նկատմամբ, մի մասին հատկացնելով պատմության արդարացումը, մյուս մասին՝ պատիժը։

Սրանից չի հետևում, թե Զորյանն իր խնդիրը սահմանափակում է պատմական անձնավորությունների վարքագրությամբ. հակառակը՝ հեռանալով վարքագրության սահմանափակ ոլորտներից՝ նա եռագրության մեջ հատկապես կարևորում է պատմության ձայնը, որով և բացատրվում է եռագրության վիպական լուրջահատկությունը՝ համայնապատկերային կառուցվածքն ու սոցիալական-հոգեբանական հագեցումը։ Այդ անելու համար Զորյանը բնականաբար, պետք է դիմեր դարաշրջանի լայն համապատկերին, ուր երևում են հասարակության բոլոր շերտերը՝ թագավորական պալատից մինչև գիղջկական խրճիթներ, նախարարական տներից մինչև հոգևորական ժողովներ,

երևում են ժամանակի մարդիկ՝ ժողովրդի պատմության ու ինքնություն գոյության հարցի հանդեպ ունեցած իրենց վերաբերմունքով:

Զորյանի ներկայացրած պատմական իրականությունը բարդ, խճճված իրականություն է՝ բարձրացող և իջնող գծերով, խոր հակասություններով ու տարամեջժ, դրամատիկ կրքերով: Հայաստանը նվաճելու համար Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի բացահայտ ու քողարկված ակնկալությունները՝ մի կողմից, երկրի ներսում խորացող կրոնական ու դասային մասնատվածությունը՝ մյուս կողմից, հրահրել են քաղաքական ու սոցիալական մի մեծ դրամա, որը լուծելու համար պահանջվում է և՛ համառ պայքար, և՛ գործնական կենսափոփոխություն:

Զորյանի եռագրության՝ իբրև ռեալիստական ռաբանության կանոններով գրված ստեղծագործության ստույգ նշաններից մեկը, պատմական դեպքերն ու դեմքերը IV դարի հոգեբանությամբ հագեցնելն է:

Ինչպես Արշակի, այնպես էլ Պապի, ավելի պակաս խորությամբ՝ Վարդղապետ ճակատագրի մեջ արտահայտվել է IV դարի իրականությունը, «սալի ու զնդանի» արանքում հայտնված երկրի ծանր գոյավիճակը, ինչպես և պատմության հերոսների անձնական գրաման, որը պայմանավորված էր ոչ այնքան նրանց անձնական կենցաղի հանգամանքներով, որքան նրանց քաղաքական հույսերի խորտակումով: Սա նշանակում է, որ Զորյանը գնացել է պատմական հերոսների հոգեկան աշխարհի խորացման ճանապարհով, մի բան, որ առավել ամբողջական է արտահայտվել Արշակ II-ի կերպարում՝ ի դեմս «Գնել—Տիրիթ—Փառանձեմ» հարաբերության:

Հոգեբանական խորացումը վերաբերում է ոչ միայն եռագրության, այսպես կոչված, «գլխավոր կերպարներին», այլև շատ ուրիշ հերոսների: Մասնավորապես հոգեբանական ստույգ նկարագրով են ներկայացված Տերենտը («Պապ Դագավոր»), Պրոկոպոսը («Վարազդատ»), մի շարք նախարարներ (Ներսես և Սպանդարատ Կամսարականները, Հայր-Մարդպետը), հոգևոր դասի ներկայացուցիչներ (Խադ եպիսկոպոսը), ռազմական գործիչներ (Բաթ Սահառունին, Գնել Անձևացին), մտավորականներ (Երեմիա արքայադպիրը), շինականներ (Թորգոմը), զինվորներ (Հրահատը): Սրանք բոլորը կենդանի բնավորություններ են՝ ներկայացված ռեալիստական տիպակերտման՝ անհատականացման ու ընդհանրացման շափանիշներով:

Ժամանակի քաղաքական ոգին վեր հանելու համար Զորյանը պատկերում է ինչպես տարբեր հոսանքների ու հասարակական շերտերի ներքին հակասությունները, այնպես էլ դարաշրջանի «իրալին» միջավայրը (կենցաղ, ազգագրություն, նյութական կուլտուրա և այլն): Այս առումով հայ դրականության մեջ եղակի էջեր են նախարարական բերդերի՝ Կամսարականների ամրոցի («Հայոց բերդը»), Արշունյունյների սլալատի («Գալ խաչավոր»), Բագրատունիների դղյակի («Վարազդատ»), ժողովրդական խրախճանքների ու ծիսակատարությունների նկարագրությունները:

Եռագրության մեջ Զորյանը երևում է նաև իբրև մարտագրության վարպետ. Նախիջևանի գիշերամարտի, Զիրավի ճակատամարտի, Բյուզանդիայից հայրենիք վերադարձող Պապի զորախմբի զանգվածային տեսարանները նկարագրված են գեղարվեստական խոր ներշնչումով, ռազմագետի ձիրքով:

Վիպաշարի, մասնավորապես, «Պապի» ռեալիստական որակի մի արտահայտությունն էլ նրա լեզուն է՝ հայոց լեզվի պատմական շերտերով, ժամանակակից գրական հայերենի հուղական գծերով հագեցած, պատմության ձկուն հնարավորություններ հայտարարող, պատմական վեպի իսկական լեզու, որ հարստացնում է հայ արձակի ոճական շտեմարանը:

ИСТОРИЧЕСКИЕ РОМАНЫ СТЕФАНА ЗОРЬЯНА

Доктор филологич. наук С. Б. АГАБАБЯН

(Резюме)

В творчестве известного армянского прозаика Стефана Зорьяна значительное место занимает историческая трилогия («Армянская крепость», «Царь Пап», «Вараздат»), созданию которой он посвятил последнее двадцатипятилетие своей литературной деятельности.

Зорьян обратился к исторической тематике—армянской истории IV в.—не с целью реставрации прошлого или поиска исторических параллелей, а передачи современному поколению политического и нравственного опыта народа.

В отличие от армянских авторов романтических исторических романов XIX в. Зорьян предлагает новые критерии оценки прошлого, реалистический стиль проникновения в социальную суть истории. Обращаясь к историческим событиям IV в., он в своей трилогии по-новому интерпретирует роль армянских царей Аршака II и Папа, оценивая их деятельность, направленную на создание самостоятельного, централизованного государства, как выражение общественного прогресса.

Помимо идейного содержания исторических романов Зорьяна, в статье анализируется также их поэтика.